

A szarvasi szárazmalom műemléki helyreállítása

ERDÉLYI ZOLTÁNNÉ—SISA BÉLA

Szarvas városában van az ország egyetlen, berendezésében, szerkezetében teljes ép-ségben megmaradt szárazmalma. A Tomka-féle szárazmalom első műemléki vizsgálatára 1953-ban került sor, amikor is rövid leírás és fényképfelvétel készült az épületről.¹ A vizsgálat javaslata nyomán az építésügyi és művelődésügyi miniszter 1958. évi határozata alapján részesült műemléki védelemben. A műemléki védelem mellett kiemelkedő jelentősége van a malom szerkezetének, működésének építészeti, néprajzi dokumentálása², valamint a működő malom filmkockákra való rögzítése.³

A malom 1962-ig üzemelt, Tomka Sándor a volt tulajdonos betegsége, majd 1963-ban bekövetkezett halála után a malom működésének személyi és tárgyi feltételei is megszűntek. További fennmaradását a Békés megyei Múzeumok Igazgatósága biztosította azzal, hogy a szárazmalmot a hozzátartozó melléképületekkel együtt 1968-ban megvásárolta (1—3. kép).

A malom helyreállítási terve 1969-ben elkészült és ezután megkezdődhetett az épület és berendezésének műemléki helyreállítása.

A szárazmalmot a helybéli birtokos gróf Bolza-család építette 1836-ban. Az építés év-száma a malomházban a kőpad gerendájába van bevésve. Ugyanitt egy címer is volt, fel-tehetően a Bolza családé, amit egy későbbi alakítás során eltávolítottak. A malom építői a hagyomány szerint cseh mesterek voltak⁴, ez azonban nem látszik valószínűnek és az egy szóbeli közlésen kívül több adat nem utal erre. Szarvason és a többi alföldi mezővárosok-ban is voltak malomépítő ácsmesterek. A malomépítés virágzó iparág volt még ebben az időben. A céhszervezetbe tömörült molnárok ekkor még faragó ácsmesterek is voltak.⁵

A XIX. század első felében a szárazmalmok száma állandóan szaporodik. Szarvason a szélmalomok sem tudták kiszorítani őket. Az 1847—1857 közötti időben a városban és a tanyákon működő 48 malom közül 44 szárazmalom, 3 szélmalom és 1 gőzmalom.⁶

A helyi molnármesterek malomépítő tudományáról a XVIII. századból is vannak adatok. 1773-ban pl. elrendelik, hogy a malmot építő molárnak semmiféle forgácsot és fahulladékot nem szabad hazavinnie.⁷ Tessedik Sámuel írja, hogy 1785-ben az új egyházi malmot építő molnár 55 forint készpénzt és két zsák lisztet kapott. 1787-ben Rohoska Mátyás molnármester építi fel az első olajmalomot.⁸ Rohoska Mátyás szintén szarvasi mester volt, nevével máshol is találkozunk.

A XIX. sz. első feléből több malomépítési szerződés is fennmaradt. 1837-ben Szarvas városa Tóth Pál molnármesterrel állapodik meg egy szárazmalom felépítésében.

„Alól írottak adjuk tudtukra mind azoknak, akiket illet, hogy Szarvas Városa egyik egy keringőre való malmának építése eránt a következő contractusra lépünk.

1. Én Tóth Pál molnár és magyar áts mester kötelezem magamat azon elsőben építendő malomnak sátorfáját czélerányosan felállítani, az egész tetejét bé zszindelyezni, —

keringőt és kőpadot megcsinálni, — a köveket kifaragni, — szóval mindent a mi egy újonnan építendő malomhoz tartozik, a kovács és kőműves munkán kívül megtenni, — úgy nemkülönben a fenyők megvétele és kiválogatása végett Szólnokba elmenni, — végre pedig ... a malmot f. é. Sz. Mihály napig tökéletesen elkészítve Szept. 29.-ére meg is indítani.

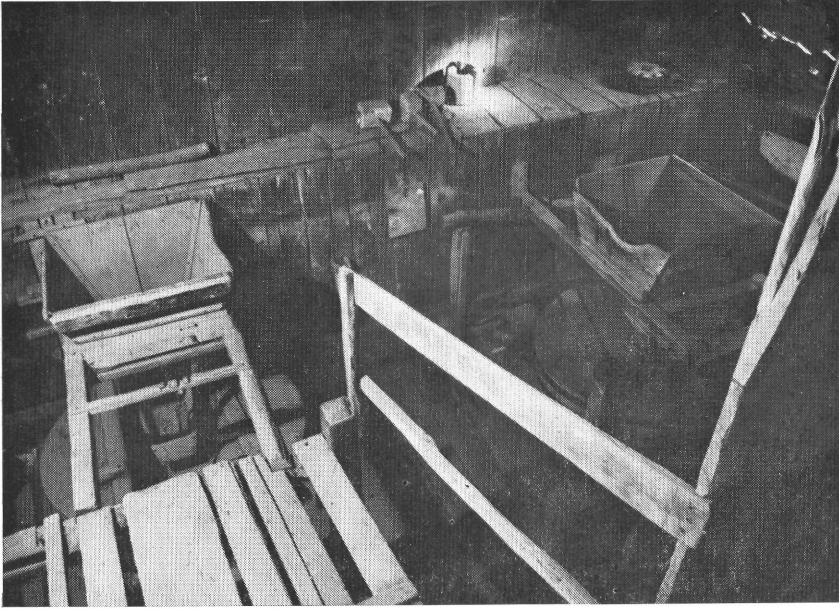
2. Mi pedig Szarvas Városának alul írott Bírái és Előljárói minden ahoz megkívántató materiáléknak megszerzése mellett kötelezzük magunkat a fent nevezett molnár és magyar áts mesternek a malom építésre fordítandó munka fejében 400 ft. azaz négyszáz váltó forintba megfizetni oly módon, hogy ezen summa az általa haszonbérben bírt malom áronájába bele tartozzék, megajánlva egyszersmind azt is, hogy a fent nevezett mester a felépítendő malomnak egy heti őrletés hasznát vehesse.

Melly Szerződésnek mind a két részről leendő megtartására saját neveiket is alá írják. Kelt Szarvason Június 2-ikán 1837.”⁹

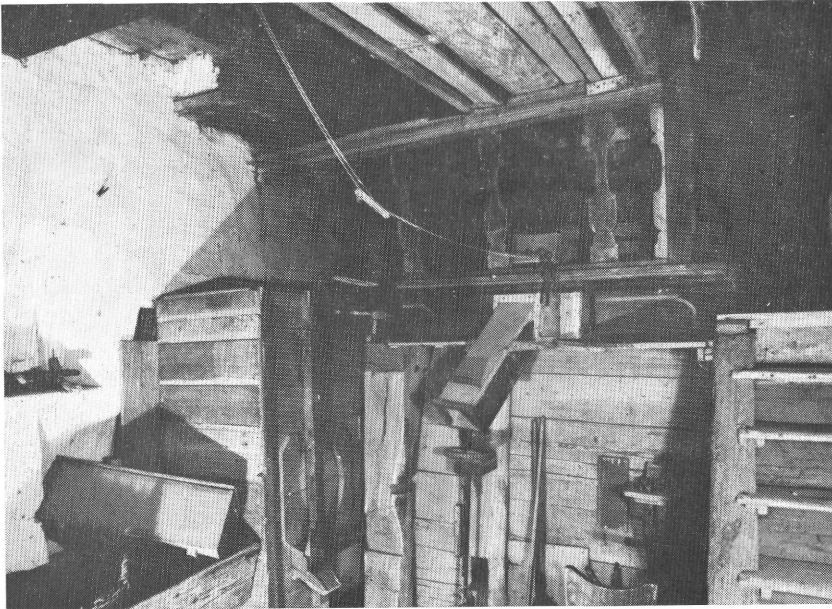
A malom felépült és a város meg lehetett elégedve a mester munkájával, mert a szerződést ugyanezekkel a feltételekkel egy másik, hasonló malom építésére 1838 június 23-án megújították. Tóth Pál egy molnár és ácsmester társával 1843-ban szintén lekötelezik magukat „Szarvas Városa egyik egyikerekű kő oszlopokra épített malmánál és a hozzá tartozó molnárháznak... minden felőli munkát tökéletesen el készíteni, azokat zséndellel be fedni, a munkához azonnal hozzáfogni és azt el sem hagyni míg készen nem lesz, minden egyébránt pedig az egész munkát 7 hét alatt elvégezni”.

· 1. kép: A szárazmalom helyreállítás előtt
Figure 1: The horse-driven mill prior to restoration

2. kép: Malomház belső, daráskő felőli része helyreállítás előtt
Figure 2: Interior of the mill-house, from grits-stone, prior to restoration

3. kép: Malomház belső, kőpad felőli része helyreállítás előtt
Figure 3: Interior of mill-house, from millstone support, prior to restoration

A malomépítéshez szükséges anyagot itt is a város adta. A mestereknek pedig fizetett a munkáért „ha tökéletesen elvégezve leszen” 430 váltóforintot és négy köböl búzát”.

A Bolza-malomról az építést követő évtizedekről nincsenek adataink. Bizonyos azonban, hogy a többi földesúri malomhoz hasonlóan ez is ott van azok között, amelyek az 1845. évi örök bevallási szerződés értelmében a város tulajdonába kerültek.¹⁰

Szarvas városa és földesurai közötti szerződés szerint a város örök megváltás útján felszabadult, a földesúri jogok a várost illették, így a malomjog is, „de itt még részletesen is megemlíttetik, hogy a városban található két malmunkat, ezeknek telkeit és anyagait, 24 lisztes és kásás, s három olaj censualis malom jövedelmeit, Rohoska-féle külső malom jövedelmét, telkeit s illetőleg mindezeknek szerződéseit, ... ezennel a város birtokába és örökös használatába átadjuk.” A határban említi még a szerződés a Balczó malmot, amelynek környékén földesúri birtokok maradtak.

Sem az örökváltsági szerződés, sem más, az egyes malmokra vonatkozó városi iratok nem említik, hogy melyik malmot melyik földesúrtól vették át. Így a Bolza névvel sem találkozunk a malmokról fellelhető iratokban.

4. kép: A „Szárás Kásamalom” 1933-ban, előtérben a Tomka család tagjai
Figure 4: The „Horse-driven Corn-meal Mill” in 1933, with members of the Tomka family in the foreground

A Bolza-malomnak a Tomka család birtokába kerüléséről pontos adattal nem rendelkezünk. A családi hagyomány szerint Tomka Sándor nagyapja a múlt század közepén szerezte meg a győrfoktól¹¹. Bizonyos azonban, hogy a Tomka-család a régi szarvasi molnár familiák közé tartozik. Nevükkel találkozunk pl. a „Szarvas városában levő taksás malmok Főkönyvében”, amely felsorolja az 1847—1857. évek malomtulajdonosait és a malmokra vonatkozó adatokat. Itt szerepel Tomka Pál Medvegy aki lisztes 2 kerék után fizeti a taksát 1853 óta. A malom korábban Dely Mártoné és Tabajdy Dánielé volt, 1847-től az ő rovásukra rójják fel a taksát.¹²

Valószínűleg a Tomka-család egyik elődjéről van itt szó, ezt látszik bizonyítani a malomhoz tartozó egyik szerszám is, amelyen TP monogram van.¹³

Az tehát bizonyos, hogy a múlt század második felében a malom a Tomka családé és apáról fiúra öröklődik a mesterséggel együtt (4. kép).

A malom eredetileg kettős malomnak épült. A jelenlegi malomház egy méterrel hosszabb volt és egy raktárhelyiséggel folytatódott. A raktáron túl ismét egy malomház volt a hozzá csatlakozó malomsátorral. 1883 körül a sátor elbontották és eladták, majd tanyán állították fel újra. Az elbontott sátor malomházából szoba, a raktárból konyha lett.

Amikor Tomka Sándor a malom mögötti lakóházat megvette a szoba, konyha épület-részt lebontotta.¹⁴

A malmok „vándorlásával” egyik helyről a másikra, városból a tanyákra telepítésével a múlt századi írásokban gyakran találkozunk.

A malom korábban lisztesmalom volt és csak a századforduló után lesz köleshántoló és heregubófejtő. 1920-tól 1962-ig, a malom leállásáig kölest hántolt, kásamalom lett. A köles termesztése Szarvas vidékén is jelentős volt és a rizstermelés elterjedéséig a köleskása fontos helyet foglalt el a népi táplálkozásban.

A kásás malmokról az örökváltási szerződés is külön megemlékezik, de ez nem azt jelenti, hogy ezek a malmok gabonaőrléssel, lisztkészítéssel nem foglalkoztak. Jelentőségüket emeli az, hogy külön is megemlékeznek róluk. Így pl. 1847-ben a város többek között három kerék lisztes és egy kerék kásás malmot ad bérbe. 1849—50-ben szintén egy kerekű lisztes és egy kerekű kásás malmot említenek. 1853-ban a város egy évre haszonbérbe adja Sipkovszky Sándornak, mint árverés útján legtöbbet ígérőnek a Bányvendégfogadóhoz közel fekvő kásás malmot 273 pfr-ért, 40 pozsonyi mérő búzáért, 10 pozsonyi mérő árpáért és 10 pozsonyi mérő kásáért¹⁵ (5—6. kép).

A szárazmalom működését, a kásakészítés menetét Nagy Gyula részletesen leírja a már idézett tanulmányában (7—8. kép). Erre itt most nem kívánunk részletesen kitérni.

A köleshántolás a gabonaőrléssel szemben már nem vette egész évben igénybe a malom és a molnár munkáját még abban az időben sem, amikor a kölest nagy mennyiségben termelték. A kásakészítés ősszel, októberben kezdődött és májusig tartott. Ez időszak alatt viszont éjjel-nappal járt a malom. A gőzmalom is hántoltak ugyan kölest, de a szárazmalom sokkal többet és jobb minőségűt készített. A helybelieken kívül ide járt hántolni a környező községek és tanyák népe is, de egyes uradalmak is ide küldték a hántolni való kölesüket. A rizs termelése gyorsan és nagy területeken terjedt el és háttérbe szorítja a köles termelését. Átmeneti időre ugyan még újra fellendül a termelése, pl. a második világháború után és ez tart az 1960-as évek elejéig. A malom leállása előtt már a hántolni való köles is egyre kevesebb.

A malom húzatasára a molnárnak saját lovai is voltak, télen a malomban dolgoztak, nyáron a gazdaságban a tanyán. A hántolatók saját lovaikat is befogták, de mindegyik ló nem volt erre alkalmas, csak a nyugodt, megdolgoztatott ló. A malomhúzás a lovaknak is nehéz, megerőltető munkát jelentett, s erről már Tessedik is keserűen emlékezik meg. „Az e fajta malmok valóságos megrontói a legjobb magyar lovaknak s ha sokáig fennállnak a

2. Alíróta Szarvas Város Előjáró biz.,
 kinek egy évi bizonyságot Székessy
 Jánosnak, mint a város igazán legyitett
 igazságot a Párisi fogadóhoz levelet felváltva,
 és mármint a f. évi Apr. 24. napján az 1854.
 évi Apr. 24. napján 273. sz. par. azaz kiterjedést,
 van három pengő forintot, 40. pers. mért
 bura, 10. pers. mért árpa, és 10. pers. mért
 kásaért, sly formán, hogy a két pennel felt
 u. m. 130. f. 30 pengőért, - a buraból 30.
 paronját, az arpaból 50z, és a kásából is
 5. paronját mért - felcseréltet előre bead,
 mi tartásul. - A fentebb tárgyolt igazságot
 a Város részéről meg maga költségén, a kivált
 belső igazságot pedig a bizonyságot sly
 formán, hogy az 5. pers. forintot meg nem haladó
 igazságot sly a bizonyságot, az ezen felül
 való pedig a Város fogja illetni, meg pedig
 azért, hogy ha a bizonyságot valamely 5. pers.
 forintot meghaladó igazságot az Előjáró
 részéről engedelmével nélkül semmi bizonyságot
 az maga a bizonyságot fogja megfizetni.
 A malom feltár mellett azaz az, mit is
 sly

széj állagotban, a melyekben által vette,
kattintás vespru admi a parombeló: Végre
gondot kényes által szorotó kúri vespru a
parombelót, a melykösöggel által, vagy
parombelótól a parombelót kúri által
szorotó pedig a parombelót fogja vespru.

Mely feltételeket eni is által
parombelót elfogadva, a a melykösöggel vespru
szorotó magamot vespru vespru vespru
szorotó által vespru, a a melykösöggel vespru
mindket vespru vespru vespru vespru
val vespru vespru vespru vespru.

Sipkóvski Sándor

A / ev Junius 14: fel evi malom hasznobint
186/30 szorotó szorotó szorotó szorotó
szorotó szorotó szorotó szorotó szorotó
szorotó szorotó szorotó szorotó szorotó
szorotó szorotó szorotó szorotó szorotó

Sipkóvski Sándor

A / evi October 10: fel evi hasznobint 186/30
szorotó szorotó szorotó szorotó szorotó
szorotó szorotó szorotó szorotó szorotó
szorotó szorotó szorotó szorotó szorotó
szorotó szorotó szorotó szorotó szorotó

Sipkóvski Sándor

5—6. kép: Malombérleti szerződés 1853-ból
Figures 5—6: Mill Lease-Contract from 1853

magyar lótenyésztés nagyon nehezen fog fellendülni... Hallatlan érdemet fog szerezni magának az, aki megtanít arra, hogy a nyomorult malmok helyett álló és folyóvizeken jobb malmokat építsünk.”¹⁶

Szintén Tessedik írja az 1795. évről, hogy „a száraz nyár és kemény tél utáni szűk esztendőben a gazdák lovai annyira legyengültek, hogy a kevés gabonát sem tudták velük szárazmalmokban megőrölni, ezért néhány kézimalmok állítottak fel.”

A szárazmalmok molnárai nemcsak működtetői voltak a malmoknak, hanem, amint a történeti adatok bizonyítják, építői is és az állandó karbantartási, javítási munkákat is ők látták el. Így volt ez a Tomka-malomnál is (9—10. kép). A molnár mindenhez értett ami a malom javításához kellett. A tetőjavítástól a hántoló kövek gondozásáig, a hiányzó alkatrészek pótlásáig mindent a molnár végzett. Ehhez a munkához megfelelő szerszámkészlet és kis műhely, valamint pótkatrész készlet állott a rendelkezésére. A múlt századi malombérleti szerződésekben is a bérlő molnármester kötelessége a belső és kisebb javítások elvégzése. A nagyobb és külső javítások felől már a város rendelkezett.

A szárazmalmok gazdasági jelentőségükön túl a közösség társadalmi életében is fontos szerepet tölthettek be. A korábbi századokban a malmok menedékkjoggal is rendelkeztek.

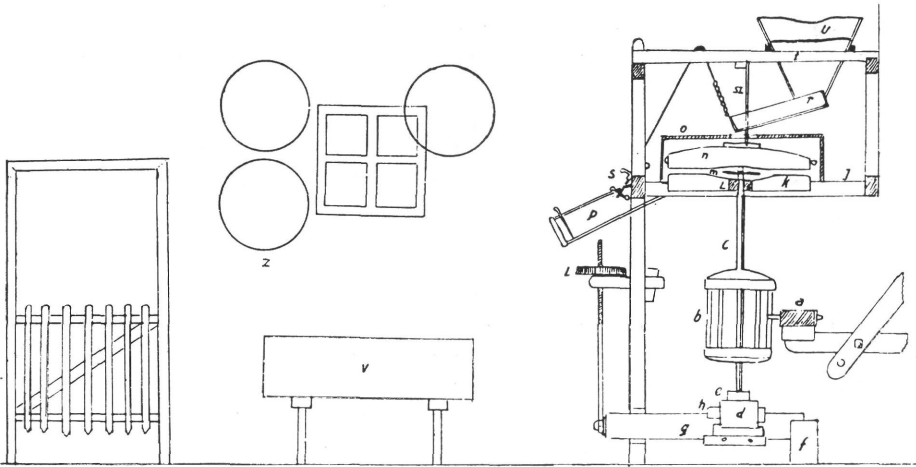
A malomban és a malom környékén összegyűlt örletőknek, hántolatóknak természetes alkalmat jelentett ez egymás és a világ dolgainak, eseményeinek megbeszélésére. Így volt a Tomka malomban is, és végig meg is tartotta ezt a közösségi szerepét. Elsősorban a tanyasi emberek között, akiknek kevesebb alkalmuk adódott a közös összejövelekre. Több község és tanyáinak népe találkozott itt. Az udvar tele volt szekerekkel, de gyakran az utcán is álltak. Sokan itt töltötték az éjszakát is. Télen a malomházban tüzeltek, iszogattak, énekeltek. Megbeszélték hol milyen volt a termés, hol van eladó föld vagy jószág.

A Tomka-féle szárazmalom formájában, építőanyagában, szerkezetében nem különbözött a többi szarvasi s általában az alföldi szárazmalmoktól. Egy általánosan elterjedt típusnak az utolsó példája és képviselője. Ezt bizonyítja a malmokkal foglalkozó szakirodalom és a szarvasi szárazmalmokról található levéltári anyag is. Értékét csak növeli az a sajnálatos tény, hogy az egyetlen teljesen ép szárazmalom az országban. Századunk első évtizedeiben olyan rohamosan pusztultak el a szárazmalmok, hogy mire műemléki, múzeumi védelmükre és megőrzésükre sor kerülhetett, már csak igen kevés emléket lehetett megmenteni. A szarvasihoz hasonló keringősátoros malomtípusból csak a vámosoroszi maradt meg berendezésével együtt, amelyet 1957-ben életveszélyes állapota miatt le kellett bontani. A műemléki védelem azonban így is lehetővé tette megőrzését és ha részben hiányosan is, bekerült az Országos Szabadtéri Néprajzi Múzeum gyűjteményébe.¹⁷

Meg kell még említeni a hasonló tarpai szárazmalmost, amelynek belső szerkezete már hiányzik s részben átalakítva csak a keringősátor és a malomház áll.

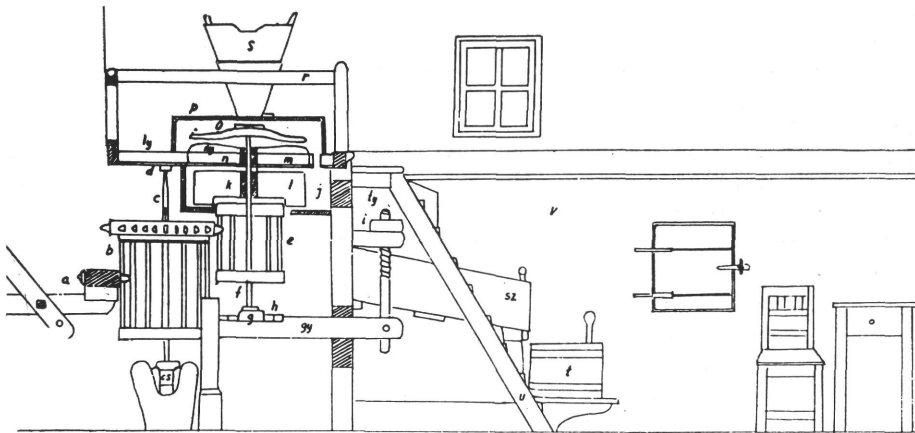
A Dunántúlon a szárazmalmok közül az olajütők éltek legtovább. Ezeknél a meghajtó kerék és az olajütő malomszerkezet egy közös nyeregvetős épületben foglal helyet. Ilyen volt a dabronci olajmalom (Veszprém m.), amelyet Zalaegerszegen a Göcseji Falumúzeumban állítottak fel, s a mekényesi (Baranya m.), amelyik évek óta szétbontva áll és a közeljövőben fogják felépíteni az orfűi szabadtéri gyűjteményben. Az 1742-ből származó szentjakabfai (Veszprém m.) olajütőt is csak a szakszerű lebontás és konzerválás mentette meg 1964-ben a pusztulástól. Újra való felépítése szintén csak múzeumi gyűjteményben valósítható meg.

Az állati erővel hajtott szárazmalmokról a XV. századtól vannak írásos adatok.¹⁸ Békés megye történeti leírása 1449-ből Pázmányban említi szárazmalmost. A következő századokban, különösen a XVIII—XIX. sz-i összeírásokban már sok szárazmalmost említenek országszerte, de főleg a nagy, alföldi parasztvárosokban.

7. kép: A darálásra szolgáló berendezés keresztmetszete: a) keringőtalp, b) orsó, c) szálvas, d) talp, e) porvédődeszka, f) segédoszlop, g) keresztzállító gerenda, h) szabályozóék, i) kőszállító, j) kőpad, k) padkó, l) tőke, m) kotróvilla, n) forgókő, o) kéreg, p) kifolyócső, r) etetővályú, s) szabályozó, sz) rázófa, t) garattartó, u) garat, v) rostálóteknő, z) kézirosta (Nagy Gyula nyomán)

Figure 7: Cross-section of the equipment used for the grinding: (a) circling support; (b) spindle; (c) iron tie; (d) support; (e) dust-protecting board; (f) auxiliary column; (g) cross-carrying beam; (h) regulating spike; (i) stone-carrier; (j) millstone support; (k) supported stone; (l) block; (m) scraping fork; (n) rotating stone; (o) outer layer; (p) outflow tube; (r) feeding-trough; (s) regulator; (sz) shaker; (t) hopper-holder; (u) hopper; (v) sifting tray; (z) hand-sieve. (After Gyula Nagy)

8. kép: A köles hántolására szolgáló berendezés metszete: a) keringőtalp, b) nagyorso, c) szálvas, cs) talp, d) kisgerenda, e) kisorsó, f) szálvas, g) talp, gy) keresztzállító gerenda, h) ékek, i) szállító, j) vitorladob, k, l) vitorlák, ly) kőpad, m) padkó, n) tőke, ny) agyag, o) forgókő, p) kéreg, r) garattartó, s) garat, sz) osztályozó teknő, t) véka, ty) ondócsatorna, u) grádics, v) ondóház (Nagy Gyula nyomán)

Figure 8: Section of the equipment used for the husking of millet: (a) circling support; (b) large spindle; (c) iron tie; (cs) support; (d) small beam; (e) small spindle; (f) iron tie; (g) support; (gy) cross-carrying beam; (h) spikes; (i) carrier; (j) wing drum; (k, l) wings; (ly) millstone support; (m) supported stone; (n) block; (ny) clay; (o) rotating stone; (p) outer layer; (r) hopper-holder; (s) hopper; (sz) sifting tray; (t) bushel; (ty) pouring channel; (u) steps; (v) pouring house. (After Gyula Nagy)

A szarvasi szárazmalmok fejlődését a város újratelepítésének idejétől kísérhetjük figyelemmel. A török elleni felszabadító háborúban Szarvas is elpusztult, romokban maradt és évtizedekig elhagyatva lakatlanul áll. 1720-ban kapja meg Harruckern J. György és megkezdheti betelepítését. 1722-ben népesül be. Nógrád, Abauj, Pest megyéből és Békéscsabáról jöttek részben magyar, többségükben evangélikus szlovák jobbágyok.¹⁹

1723-ban már mezővárosi kiváltságot kap, a város fejlődik és lakosainak száma is gyorsan nő. Az új városhoz nagykiterjedésű puszták, legelők tartoztak. Ebben az időben még az állattenyésztés a legfontosabb gazdasági tevékenység itt, a gabonatermelés csak a XIX. sz. elején kezd fellendülni.

A letelepülőknek első kérései között szerepelt egy községi szárazmalomnak a felépítése, amire meg is kapták az engedélyt. Tessedik Sámuel Szarvas Mezőváros Gazdasági Krónikájában a szárazmalmok helyzetéről is beszámol. 1743-ban még csak két szárazmalom volt a városban. A szárazmalmok helyett szívesebben látná a vízimalmokat, de Szarvason később sem építettek vízimalmot. Békés megyében a középkorban a Körösökön szép számmal voltak vízimalmok, a török elleni háborúkban azonban nagy részük elpusztult és később is csak kevés épült újjá. Nagyobb számban létesültek ezután száraz, majd szélmalomok.

1760-ban már négy szárazmalom van, ezek mint a többi földesúri javak bérbe voltak adva a községnek. 1769-ben hét szárazmalom van árendában²⁰, 1773-ban már nyolc malomról van említés.²¹ 1785-ben felépítik az új egyházi malmot, majd 1787-ben Rohoska Mátyás molnármester megépíti az első olajmalmot. Tessedik írja, hogy még 1804-ben is hat mérföldről is jönnek ide olajat sajtoltatni. A szárazmalmok száma tehát állandóan szaporodik. Az 1822. évi várostérképen már 13-at jeleznek. A malmok szaporodása természetes velejárója volt a városi lakosság növekedésének, a fellendülő földművelésnek és a gabonatermelésnek.

9. kép: Tomka Sándor az orsó csöveinek faragása közben
Figure 9: Sándor Tomka during the carving of the spindle tubes

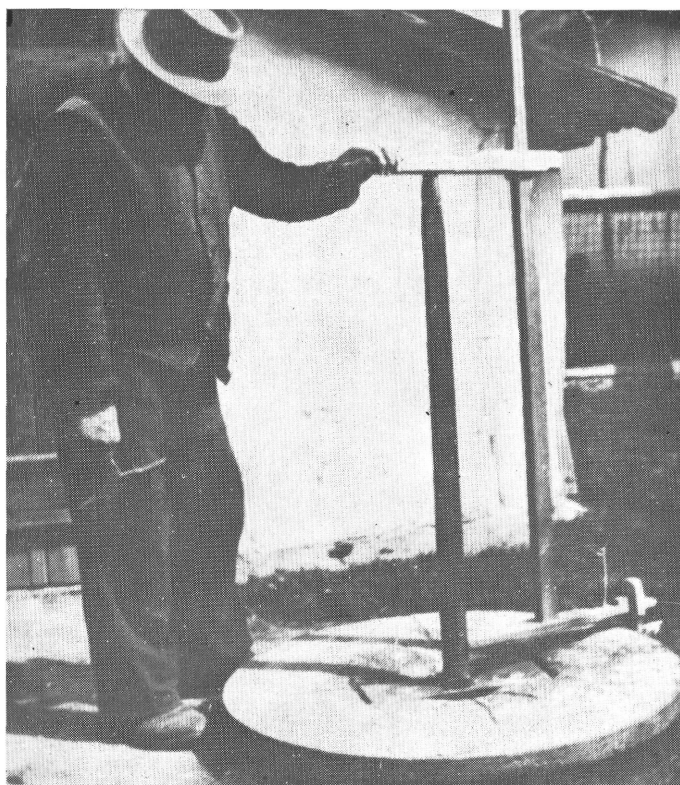
A malomtartás joga az örökváltságig Szarvason is a földesúri kiváltságok közé tartozott, de a földesúri malmok a városnak voltak bérbeadva. Ennek ellenére már az örökváltság előtt is találkoznak városi malmokkal, amelyek szintén haszonbérbe voltak adva egyes molnároknak. Az Evangélikus Egyháznak is voltak szárazmalmai, az 1847—1857-es évekről készült kimutatás szerint is három kerék lisztes malommal rendelkezett.

Az örökváltsági szerződés megállapodásai a felsőbb jóváhagyások után 1846—47-ben valósulnak meg. A megváltott javakért a városnak tekintélyes összeget kellett kifizetnie.²²

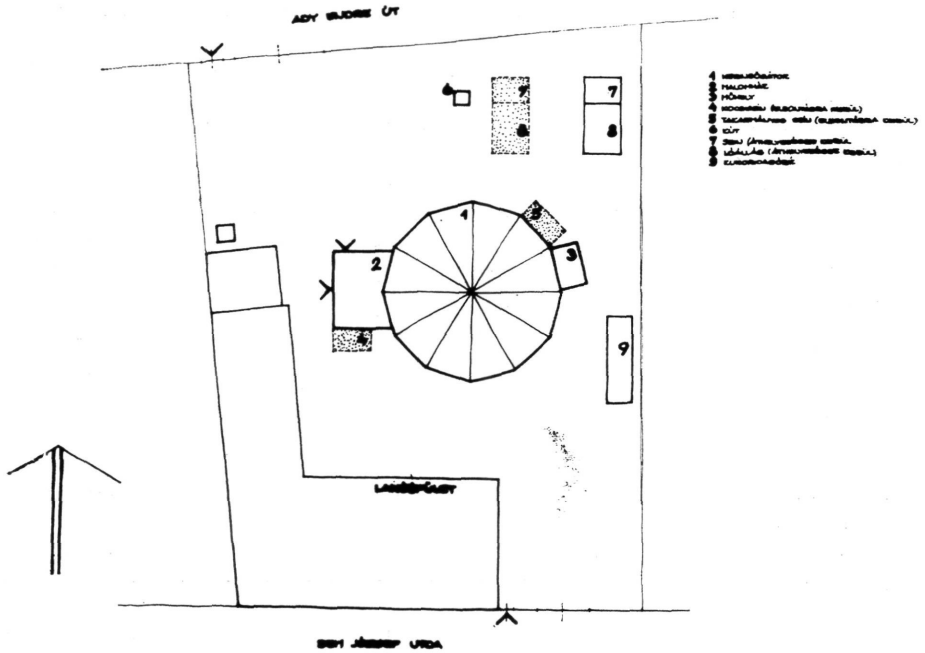
A megváltott malmokat és azok jövedelmeit is a váltság kifizetésére használták fel. A malmok egy részét az Örökváltsági Pénztár kezelte, más részüket eladták helybéli molnár-mestereknek.

Részletes malomárverési jegyzőkönyv maradt ránk 1855-ből, amikor a város — „kizárólagos, saját birtokában levő öt száraz és két kerekű szélmalomnak”... az elárverezését hirdette meg két fordulóban. Az árverésen vásárolni kívánóknak „bánom pénzt”, cautiót kellett lefizetni. Egy száraz kerék után 150 ft.-ot, egy szélmalmi kerék után 200 ft.-ot. A megvásárolt malmot két részletben kellett kifizetni. Az árverésen 23-an fizették be a bánom pénzt. Az első fordulóra 1855. február 25-én került sor a következő sorrendben:

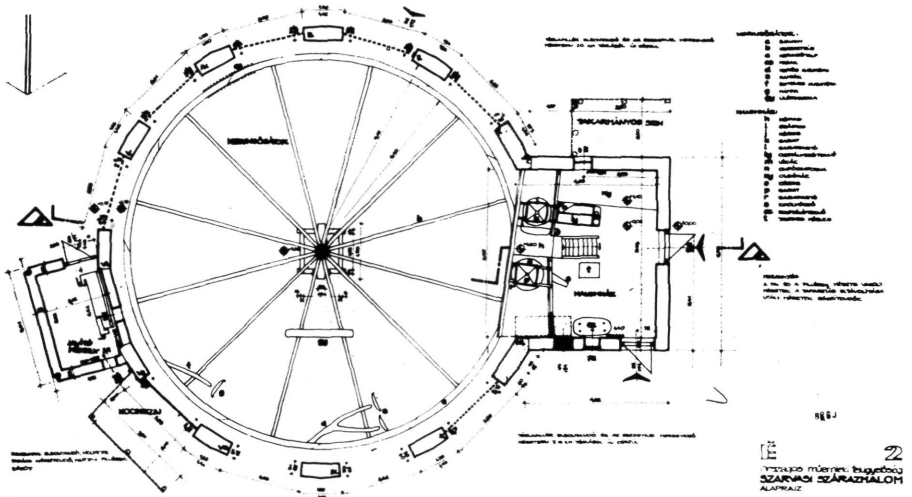
1. Sipkovszky-féle malom. Kikiáltási ár 3250 ft. Tizenegyedik licitálásra Lusztig Mártoné maradt 4025 ft.-ért.

10. kép: Az őrlőkő besabályozása
Figure 10: Setting of the grinding stone

11. kép: A helyreállítási terv helyszínrajza
 Figure 11: General plan of the restoration plan

12. kép: A helyreállítási terv alaprajza
 Figure 12: Ground-plan of the restoration plan

2. Tóth Pál melletti két kerekű. Kikiáltási ár 2680 Ft. Megvette Grünner Gerzson 3000 ft.-ért.

3. Balai kert mellett új malom, egy kerekű. Kikiáltási ár 1450 ft. Megvette Grünner Jakab 1455 ft.-ért.

4. A város felőli, egyik s első szélmalom. Kikiáltási ár 2125 ft. Megvette Boros Mihály 2180 ft.-ért másodszeri licitálásra.

5. A túlsó szélmalom eladásra kikiáltatik 2125 ft.-ért. Megvette Boros Pál 2135 ft.-ért másodszeri licitálásra. Az árverés másodszeri, befejező fordulóját március 4-én tartották meg, ahol már lényegesen magasabb áron cseréltek gazdát a malmok az alábbiak szerint:

1. A Sipkovszky-féle két kerekű szárazmalmot Sipkovszky Sándor vette meg negyedik licitálásra 4029 ft.-ért.

2. A Tóth Pál-féle két kerekű szárazmalmot Mucha János vette meg tizenhetedik licitálásra 3022 ft.-ért.

3. A Balai kert melletti egy kerekű szárazmalmot Matejszko Mihály vette meg harminchetedik licitálásra 2143 ft.-ért.

4. Az első, város felőli szélmalom Tóth Pál vette meg kilencvenötödik licitálásra 3603 ft.-ért.

5. A túlsó és második szélmalom ifj. Jánovszky János vette meg ötvennegyedik licitálásra 3450 ft.-ért.²³

A város tulajdonában maradt malmokat haszonbérbe adták ki, ahogyan azt a korábbi években is tették. A szerződéseket rendszerint egy évre kötötték és a feltételek általában hasonlóak voltak.

„Alulírott Szabad Szarvas Városa Előljárói kiadtuk egy évi haszonbérbe Tóth Pálnak két kerék lisztes malmainkat mint legtöbbet ígérőnek f. év Április 24-kétől a jövő évi Április 24-ig 352 az az háromszáz ötven két váltóforint és 60 köből búza és 10 köből árpáért oly formán, hogy a készpénznek haszonfelét ú. m. 176 vforint félvévenként előre, búzából hónapanként két köblöt, árpából két vékát tartozik előre fizetni, a félév eltelével az egész mennyiség felét pótolni köteles levén. — A külső vagy nagyobb igazításokat a város tettei meg a maga költségén, a belső vagy kisebb igazításokat pedig a haszonbérelő.

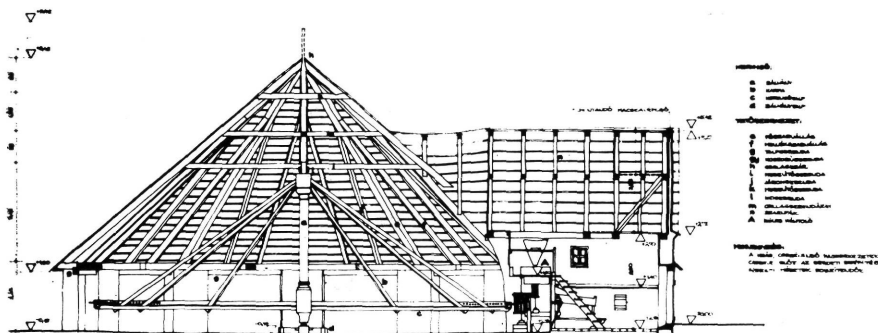
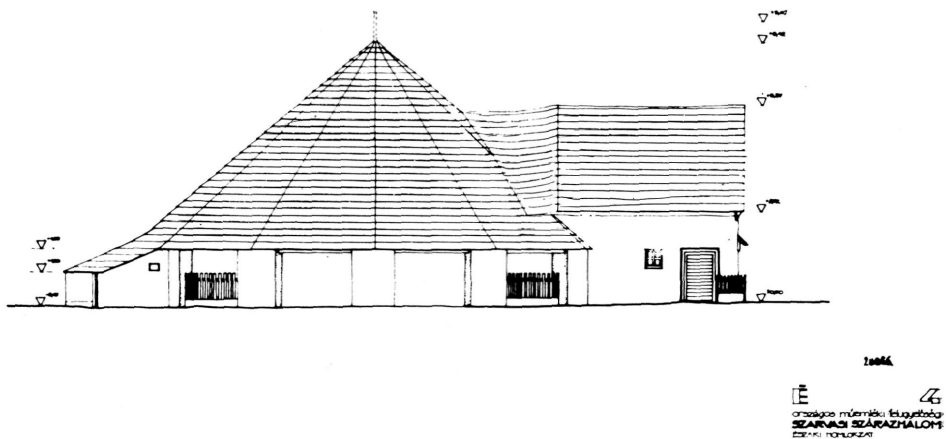
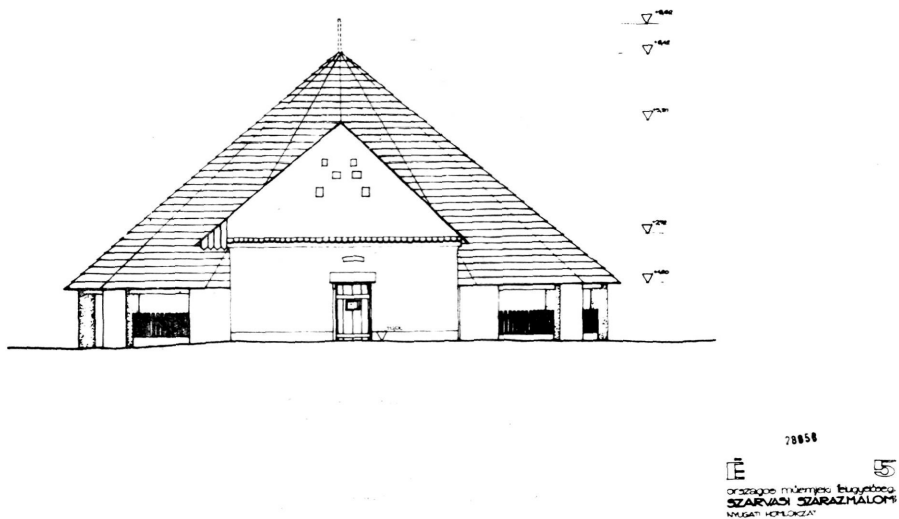

Figure 13: Section of the restoration plan

14. kép: Helyreállítási terv, északi homlokzat
 Figure 14: Restoration plan, northern elevation

15. kép: Helyreállítási terv, nyugati homlokzat
 Figure 15: Restoration plan, western elevation

A malmok leltár mellett adatnak által melyeket olly állapotban a millyenben át vette, tartozik vissza adni a haszonbérő. Végre gondatlanság által okozott tűzi veszély a haszonbérőt, a mennykőcsapás által vagy szomszédságbul oda terjedt tűzi kár a várost fogja terhelni. Melly feltételeket én is alulírott haszonbérő elfogadván és a nemfizetés esetében magamat szóbeli per útján hozandó ítéletnek alávetve mind a két részről ebbeli szerződésünket saját neveink aláírásával erősítjük.

Kelt Szarvason 1848. év Április hó 24-én.^{24a}

Az egyes malmok haszonbére malmoktól függően és időben viszonylag kevésbé tér el egymástól. Egy kerék után 200—300 váltóforintot, 30—40 köből, vagy pozsonyi mérő búzát és 10 köből árpát fizettek. A kását is készítő malmok után ezen kívül 5—10 köből kását is. A szerződések hangsúlyozzák, hogy a legtöbbet ígérő bérlőnek adják ki a malmot és az 1847. évi szerződésekben már 100 ft. bánompénz lefizetését is megkívánják, ami nem számított bele a haszonbérbe.

Az 1847—48. évben a városi kimutatások szerint haszonbérbe adtak:

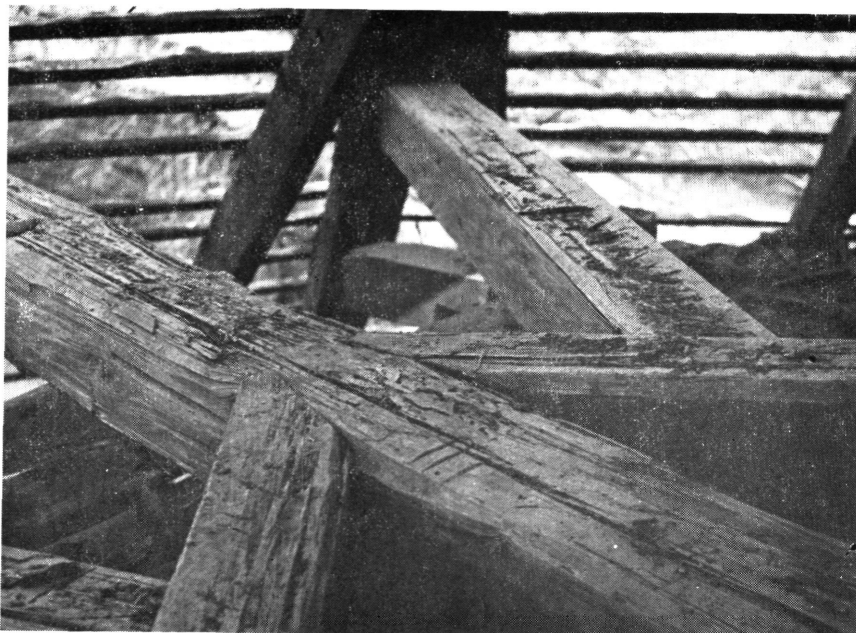
1 drb. három kerekű lisztesmalmot, 4 drb. két kerekű lisztesmalmot, 1 drb. egy kerekű kásásalmot.

16. kép: A főszarufa és a fiókgerenda csatlakozása
Figure 16: Connection of the blade and the secondary beam

17. kép: Új szarufa csapjának készítése
Figure 17: Preparation of a new blade pin

18. kép: A csillagerendázat csomóponti részlete
Figure 18: Joint connection detail of star timber blocking

Az 1849—50. évben:

3 drb. két kerekű lisztesmalmot, 2 drb. egy kerekű lisztesmalmot, 1 drb. egy kerekű kásasmalmot.

Az 1850—53-ig terjedő időben:

5 drb. két kerekű szárazmalmot, 1 drb. egy kerekű szárazmalmot.

Az 1853—54. évben:

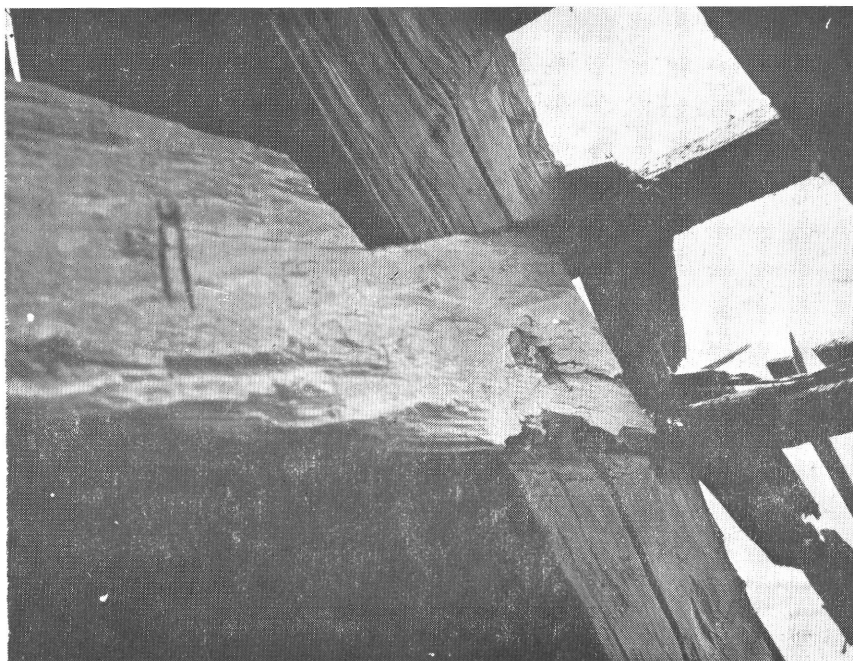
2 drb. két kerekű szárazmalmot, 4 drb. egy kerekű szárazmalmot.

Az 1854—55. évben:

2 drb. két kerekű szárazmalmot, 2 drb. egy kerekű szárazmalmot, 2 drb. szélmalom.^{24b}

A következő években malombérleti szerződésekkel már nem találkozunk. Az 1862. évben összeállított taksás malmok főkönyvében a város már csak két szárazmalommal rendelkezik, mindkettő két kerekű lisztesmalom, az egyik a Serház melletti. Ebben a kimutatásban hat magántulajdonban levő malomnál jegyzik meg, hogy korábban a város tulajdona volt, ebből öt szárazmalom 1848 előtt épült, egy szélmalom pedig 1848-ban.

A malombérleti szerződések pontosan megszabták a haszonbér fizetésének módját és idejét. A bérlő a cautió lefizetése mellett vagyonával is felelt a vállalt kötelezettségek teljesítéséért. Így pl. az egyik bérlő 1848-ban 36 1/2 köből búza és 3 véka árpa adósságára ajánlotta az évi termését, és ha az nem lenne elég, minden vagyonát lekötelezi. A város által eladott malmokat is rendszerint a haszonbérlő molnárok vásárolták meg, nevüket ott találjuk a későbbi malomtulajdonosok között. Egy-egy molnárcsalád néha több malommal is rendelkezik. A malmon kívül földjük, tanyájuk is van. A malmok nemcsak a földesuraknak, de később az ügyes és jó szakértelemmel rendelkező molnároknak is jól jövedelmeztek.

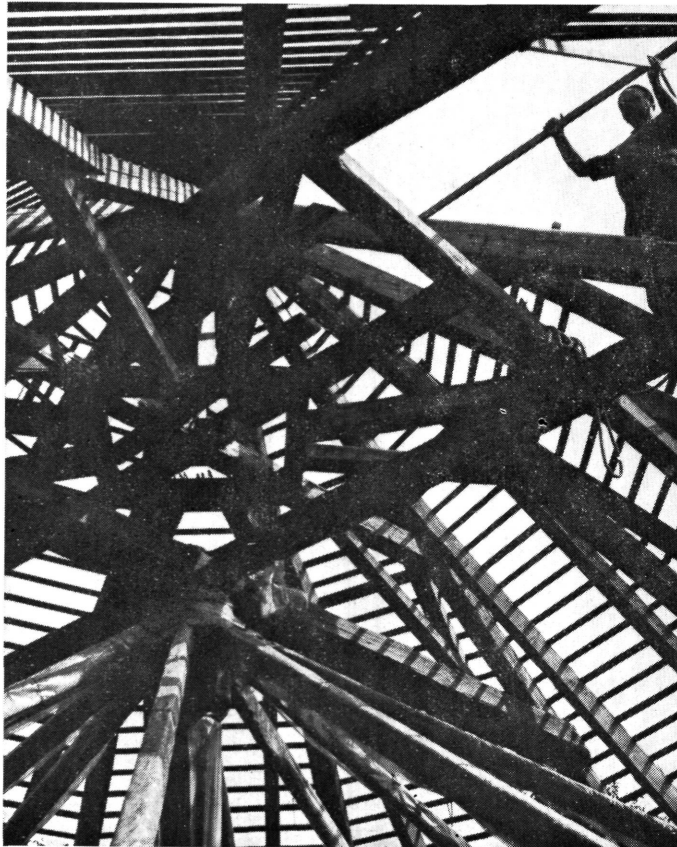
19. kép: A merevítőgerenda és a főszarufa csatlakozása
Figure 19: Connection of the tie beam and the blade

A XIX. század derekán a volt földesúri, városi malmokat kevés kivétellel magántulajdonban találjuk. Az 1847—1857 között nyilvántartott 48 malom közül 45 magántulajdonban van. Jól tükrözi ez a kor társadalmi, gazdasági változásait. A fellendülő mezőgazdasági áruterelés, a magyar búza és liszt jó minősége, külföldre is meginduló szállítása időleges felvirágzást biztosított a szárazmalomnak.

Az örökváltás útján felszabadult szarvasi lakosságnak is megnyílt a lehetősége az intenzívebb gazdálkodásra.²⁵ Megindul a tanyásodás és a nagykiterjedésű tanyavilágban a szárazmalomok építése. Az 1850-es években ugrásszerűen megnő a szárazmalomok száma, gőzmalom ezekben az években még kevés van, Szarvason is csak kísérleteznek vele, még nem komoly versenytárs és a nagy mennyiségű gabona feldolgozása a száraz és szélmalomokra hárul. Érdeemes áttekinteni az ismert szarvasi malomok építési adatait, amely érzékelteti ezt a gazdasági fejlődést.

Az 1847—1857. években nyilvántartott malmokból:

1848 előtt épült 19 szárazmalom, ebből 3 olajmalom, 1848-ban épült 2 szélmalom, 1849-ben épült 1 szárazmalom, 1852-ben épült: 1 gőzmalom, 1853-ban épült 4 szárazmalom, ebből 1 olajmalom, 1854-ben épült 14 szárazmalom, ebből 1 olajmalom, 1855-ben épült 2 szárazmalom, ebből 1 olajmalom, 1 szélmalom, 1856-ban épült 2 szárazmalom, 1857-ben épült 1 száraz olajmalom.

20. kép: A keringősátor tetőszerkezete helyreállítás közben
Figure 20: The roof structure of the circling pavilion during restoration

Összesen: 37 száraz lisztes és kásamalom, 7 száraz olajmalom, 3 szélmalom, 1 gőzmalom.

A malmok építésére a városi tanácsülés határozata adott engedélyt. Előfordult azonban, hogy csak szóbeli engedélyre, vagy minden engedély nélkül építik fel, főleg tanyákon és csak utólag kérnek engedélyt a beindításra. Így pl. 1855-ben Tóth Sámuel épít egy szélmalmot a cserépgyár mellett csak szóbeli engedély alapján.

A szárazmalmok egyik helyről, a másikra való áttelepítése sem volt ritkaság ebben az időben, volt ilyen a városon belül is, és a tanyákra kiköltöztetett malom is igen gyakori.

1853-ban pl. a város egyik szárazmalmát áttette az újonnan épített sör és pálinkaházhoz s ettől kezdve „Serház” malomként említik. Belső, városi malomnál többről közlik, hogy tanyára vitték, pl. Rohoska Sámuel két kerekű lisztesmalmát. (1847-ben már megvolt). „1856. ápr. 1-én ezen malom eladtván a városból a tanyák közé vitetett. Vett belőle egy kereket Balczó Mátyás, ... egy kereket Velki Mihály”. A város egyik 1853-ban elárverezett egy kerekű lisztes malmát is a vevő Kiss Mihály „csakhamar Tóth Pálra ruházta, ki is azt elbontván a tanyákra vitte ki”. Tanyára került a Tomka-malom másik fele is, amint azt korábban említettük.

Külső malom már a század első évtizedeiben is volt, de nagyobb számban az 1850-es években építik és valószínűnek vehetjük, hogy később a gőzmalomok szaporodásával a szárazmalmok tanyákra telepítése tovább tartott.

1849-ben indítják be Veles György külső egy kerekű lisztes malmát, amelyet hasznosbérbe vett funduson építenek fel, tehát csak ideiglenesen áll, ezért pl. váltságot nem fizet utána.

1853-ban több külső malmot építenek. A kondorosi holdakon Kiss Pál Lomjanszky kap engedélyt két kövű lisztes malom beindítására. Ez sem új malom már, mert korábbi birtokosokat is említenek. Ifj. Jánovszky János a berényi út melletti tanyán épít egy kerekű lisztesmalmot, amit 1858-ban elad. Tóth Sámuel egy kerekű lisztesmalmot épít Újfaluczky Mihálynak a csabai úttól balra eső tanyáján, amit nem sokkal később Brusznicky Pál vett meg Tóth Sámueltól.

1854-ben Megyik Mihály tanyáján egy kerekű lisztes malmot építenek fel, amit közösen bír Sebján Mátyással. A malom előző tulajdonosa Rohoska Pál volt. Nyemcsok Jánosnak Laluska Mihály gyomai út melletti Malmosdűlőn levő tanyáján van egy kerekű szárazmalma. Roszik György szintén ez évben indít be egy külső egy kerekű lisztesmalmot.

1856. január 1-én özv. Medvegy Jánosné Cseper tulajdonában levő egy kerekű lisztesmalom „tétetett forgásba”, amely malom a Hosszú tanyasoron épült. Csicsely János egy kerekű lisztesmalma is a tanyasoron épült, minden engedély nélkül. Forgásba tétetett 1856. okt. 1-én.

1857-ben ifj. Jánovszky János épít egy olajmalmot „a szélmalomok melletti szegleten a csaba—orosházi országutak összefolyásánál”. Ezt az olajmalmot korábban a városi lisztesmalma mellé akarta felépíteni, amit eladott.

A külső malmoknál a malom és a tanya tulajdonosa igen sok esetben nem azonos. A molnár csak bérlő a területet, ahová a malmot felépíti. Felmerül az a következtetés, hogy szárazmolnároknak jó üzlet volt a gabonakonjunktúra idején tanyákon malmot építeni és üzemeltetni. A tanyasi lakosság ellátásán túl a termelt gabona helybeli megőrlése, feldolgozása. A szárazmalmok viszonylag könnyen áttelepíthetők és gyorsan felépíthetők voltak. Azzal, hogy helyébe mentek a termelőnek jól ismerték fel és kapcsolták össze a gazdasági fellendülés és a szárazmalmok nyújtotta lehetőségeket.

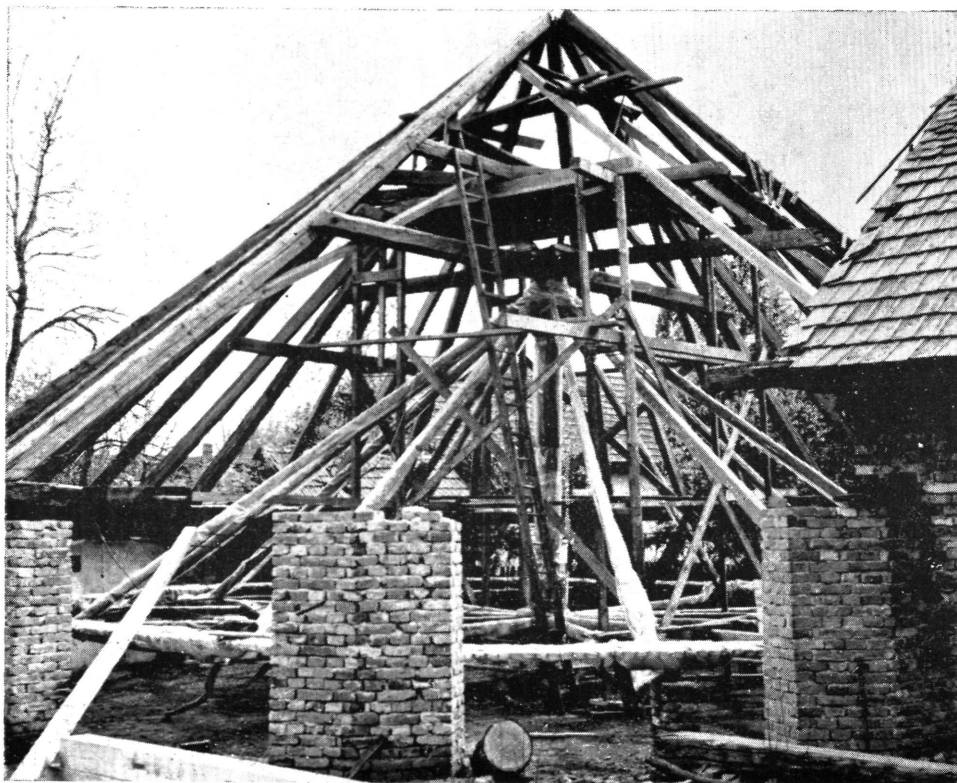
A lisztes és kásás szárazmalmokhoz kapcsolva Szarvason is ott találjuk az olajmalomokat. A gazdasági és technikai lehetőségek jó kihasználása volt ez, hiszen az olajütés szezonmunka volt és nem tartott egész évben. Így pl. 1853-ban Palyov György Juhász a már korábban is meglévő lisztesmalmához egy olajmalmot épít. Veles György 1854-ben

egy kerekű lisztesmalmával egyidőben olajmalmot is épít. Kiszely Pál Janov az 1854-ben megépített egykerekű lisztesmalmához 1855-ben egy olajmalmot épít.

A lisztes és olajmalom összekapcsolására élő példa volt még a vámosoroszi szárazmalom, ahol egy meghajtó kerék lisztőrő és olajütő berendezést működtetett, természetesen nem azonos időben.

A szárazmalmok még virágkorukat élik és egyre többet építenek belőlük, amikor Szarvason is megkezdik az első gőzmalom építését. Nem tarthatjuk véletlennek, hogy a kezdeményezők között ott találjuk a szárazmolnárokat is.

1851. október 22-én ifj. Jánovszky János, Ponyiczky Pál és társaik 10 évre megkapják a várostól a gőzmalom kizárólagos jogát évi 800 pft. taksának a lefizetése mellett. A malmot 1853. január 1-én meg is indították, „de a működő gép a társaság hibáján kívül csakhamar használhatatlanná válva működni megszűnt s hatóságilag lepecsételve vesztgelt, miért is az 1854. Szept. 24-én tartott Tanácsülés P. K. 259 számú határozata szerint a múlt 1853 ½ évre járandott s a jövőben járuló taksát a gép ujonnan kötelességszerűleg elkészítéséig, vagy is 1855 április 1-ig a Városi Tanács elengedte. A vállalkozó társulat tagjainak nagy pénzáldozatokba került újabbi igyekezetök is meghiúsulván, — a városi Tanács beleegyezésével a malomjog Epstein Simonra ruháztatott, kinek is fizetési határideje 1855 ápr. 24-re tüzetett ki”.²⁶

21. kép: A szárazmalom helyreállítás közben
Figure 21: The horse-driven mill during restoration

A malom újbóli beindítása sikerrel járt és ettől kezdve folyamatosan működött.

Az első gőzmalom még nem tudta elvenni a száraz és szélmalomok elől a munkát, de az újabb gőzmalomokkal már nem tudták tartani a versenyt és fokozatosan kiszorultak a termelésből.

Szarvason a XX. század elején a Tomka malmon kívül még működött a Balázs és a Behán szárazmalom, de az 1920-as években ezeket is lebontották. Ma már csak a Tomka-féle szárazmalom áll az ősi iparág utolsó emlékeként.

A Békés megyei Múzeumok Igazgatósága — a Békés megyei Tanács V. B. pénzügyi támogatásából 1968-ban 165 000 forintért megvásárolta a szárazmalmot, az utolsó molnár örökösétől Borgulya Györgynétől, szül. Tomka Juliannától. A szárazmalom és a molnár családjának lakóháza az Ady Endre utca és a Bem József utca által határolt 1918. és 1919. hrsz. telken volt, a Bem József utca 26. szám alatt. Amikor a malom vásárlása megtörtént a telket megosztották. A szárazmalomhoz tartozó telek 1529/1. hrsz-ot kapott, bejárata az Ady Endre utca felől. A malomhoz tartozó telek jelenlegi határai kedvezőbb végleges telekhatár kialakítását teszik szükségessé (11. kép).

A Békés megyei Múzeumok Igazgatósága kérésére az OMF elkészítette a szárazmalom műemléki helyreállításának tervét 1969-ben (12—15. kép). A helyreállítás építész tervezője: Sisa Béla, munkatársa Tóth Csaba, a néprajzi és történeti feldolgozást Dr. Erdélyi Zoltánné készítette, a tervezési munka konzulense Mendele Ferenc műteremvezető volt, — a költségvetést és egységárelemzést Gáspár László készítette, a műszeki ellenőrzést a Sarvasi Városi Tanács V. B. részéről Tímár László, az OMF részéről Mezősi József végezte. A malom felmérését Vinkler György készítette 1966-ban.²⁷

22. kép: A szárazmalom helyreállítás közben
Figure 22: The horse-driven mill during restoration

23. kép: A szárazmalom a bejárat felől, helyreállítás után
Figure 23: The horse-driven mill, from the entrance, after restoration

A szárazmalom helyreállítása 1969-ben kezdődött és 1973-ban fejeződött be.²⁸ A helyreállítás költségét a Békés megyei Tanács VB, a Szarvasi, Tanács VB és az Országos Műemléki Felügyelőség biztosította.

A kivitelezési munkát a Szarvasi Városi Tanács V. B. Költségvetési Üzeme végezte (főépítészvezető: Bodai József, építésvezetők: Gyekiczki Pál, Klimaj Mihály, Szabó József és Kordoványi Judit. A Múzeumok Igazgatósága részéről a folyamatos felügyeletet dr. Palov József, a Szarvasi Múzeum igazgatója látta el.

A százharminc éve készült kettős szárazmalom ez idő folyamán több alkalommal lett javítva, illetve alakítva. A jelenleg megmaradt egyes malom utolsó javítása kb. tíz éve történt. Ez alatt az idő alatt a malom valamennyi szerkezete jelentősen rongálódott és további igénybevételre alkalmatlanná vált. A műemléki helyreállítás feladata volt a teljes műszaki felújítás — a műemléki elvek figyelembe vételével — és a malom üzemképessé tétele. A szárazmalom az építetű igényeinek megfelelően lett helyreállítva és a malom, a helyreállítás után malom-múzeumként fog működni.

A szárazmalom keringősátorból, malomházból és javítóműhelyből áll. A keringősátor délnyugati javítóműhely előtti részéhez hozzáépítettek egy kocsiszínt, a malomház déli oldalához pedig egy takarmányos színt. A helyreállítás alkalmával, — mivel ezek építészeti és történetileg nem voltak jelentősek és gátolták volna a malom bemutatását, — elbontásra kerültek. A malomhoz tartozó telken helyezkedik még el egy lóállás színnel egybeépítve, ezt a malom bemutatása érdekében a helyszínrajz szerint a szomszédos telekhatár mellé helyeztük át. Ide tartozik még egy gémeskút és egy kukoricagöré, ez mindkettő eredeti helyén maradt helyreállítás után is.

A keringősátor 12 szög alaprajzú, a sátortetőzetet tartó 11 pillér közül a javítóműhely melletti 2 db VI. és VII-es pillér eredeti állapotban maradt, a többi műszaki szükségességből cserélni kellett. A feltehetőleg házi égetésű téglából, szigetelés nélkül készült pillérek a nedvesség és a fagy hatására további teher hordására alkalmatlanokká váltak. A cserélt pillérek beton alapozást kaptak, két rétegű ragasztott vízszintes falszigeteléssel és erre — az eredeti pontos méretek felhasználásával — kisméretű falazó téglából javított habarcsba rakva készültek el az új tartópillérek. Az I. és XI. pillérek közvetlenül a malomházhöz csatlakoznak, ezek a helyreállítás során megroggyantak, illetve a XI. jelű pillér a malomház kb. 1,5 m-es falrészével kidőlt, ami indokoltá tette ezeknek a pilléreknek és a falrészeknek az új téglával, illetve vályoggal történő helyreállítását. Új kisméretű téglából lett falazva az eredeti méreteknek megfelelően a javítóműhely három oldalfala is.

A malomház falazatán is jelentős javítási és pótlási munkákat kellett végezni. Az északi oldalon megmaradt vályog fal 1 méter magasságban téglaláfalazással készült, a XI. jelű pillérnél kidőlt és újonnan készített falrész, valamint az egy méter magas aláfalazás szigetelt beton alapra került. Az északi homlokzaton megszüntettük a heregubófejtésnél utólagosan kialakított ajtót és visszaállítottuk az eredeti, (befalazott) ablakot. A déli homlokzaton levő ablak, valamint az északi homlokzaton levő ajtó pótlásos javítást kapott. A keleti homlokzaton levő másodlagosan elhelyezett ajtónál visszaállítottuk az egységes zsaluleveles felületet.

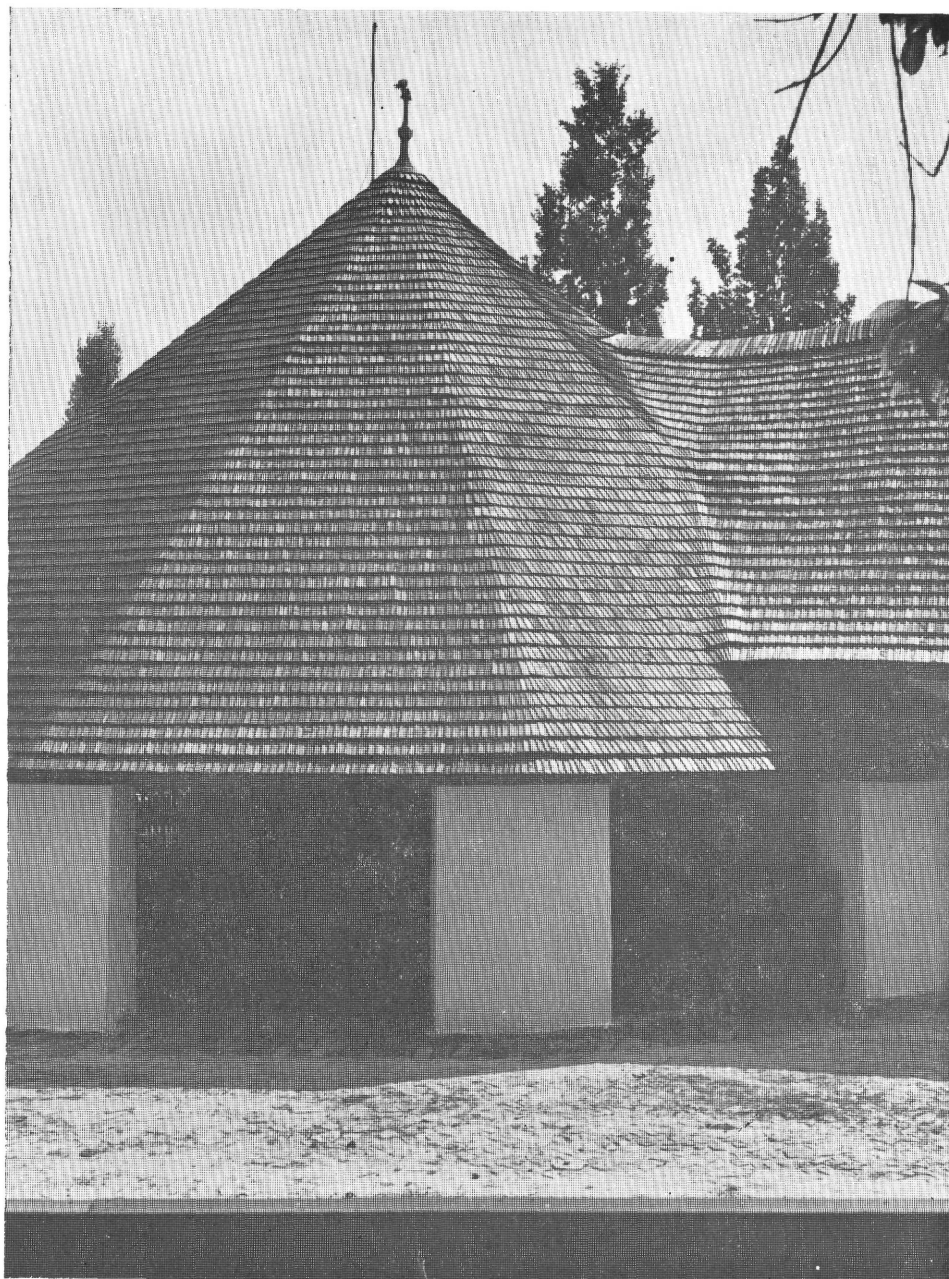
A keringősátor téglából készült tartó pillérei erős meszes habarccsal lettek vakolva, a földdel érintkező felülete, 0,60 m magasságban az említett vakolatot cementtel és trikozál S-el erősítettük. Ugyanez vonatkozik a javítóműhely vakolására is.

A malomház vályog falazata — a feltáskásodott falrészeki kibontása és javítása után, — kétrétegű durva vakolást kapott. Mind a külső, mind a belső vakolat, illetve a tapasztott falfelület háromszori lenolajkencés, rézgálicos, fehér meszeléssel készült.

A tartópillér közötti farácsot javítás és fáradtolajos telítés után visszaállítottuk. A malomház és a javítóműhely nyílászáró szerkezeteit sötétbarna diópáccal kezeltük, utána matt, lakkos bevonást kapott.

24. kép: A szárazmalom, helyreállítás után
Figure 24: The horse-driven mill, after restoration

25. kép: A keringősátor és a nyaktag, helyreállítás után
Figure 25: Circling pavilion and neck member, after restoration

A keringősátor tetőszerkezete 12 db 21×21 cm átmérőjű főszaru állásból és 20 db 12×12 cm átmérőjű mellékszarufából áll. A mellékszarufák „lapolt illesztéssel” kovácszeges kötéssel kapcsolódnak a főszarufákhoz. A mellékszarufák a pilléreket áthidaló 18×21 cm-es talpgerendákhoz kapcsolódnak. A főszarufák a pilléreken levő fiók gerendákra fekszenek fel (16. kép). A mellékszarufák nyomását 16×21 cm-es, egymásba „horgas illesztő” csapolással készült hidgerendák, illetve koszorúfák veszik fel. A fent említett tetőszerkezeti elemek közül a statikailag nem megfelelő, illetve korhadt, rovarfertőzött tetőszerkezet részek kicserélésre kerültek (17. kép). A keringősátor tetőszerkezetét 40%-os mennyiségben kellett cserélni, ez a malomház felőli részt foglalta magába, ezen a részen cserélni kellett a fő és a mellékszarufákat, a híd, a talp, valamint a fiókgerendákat.

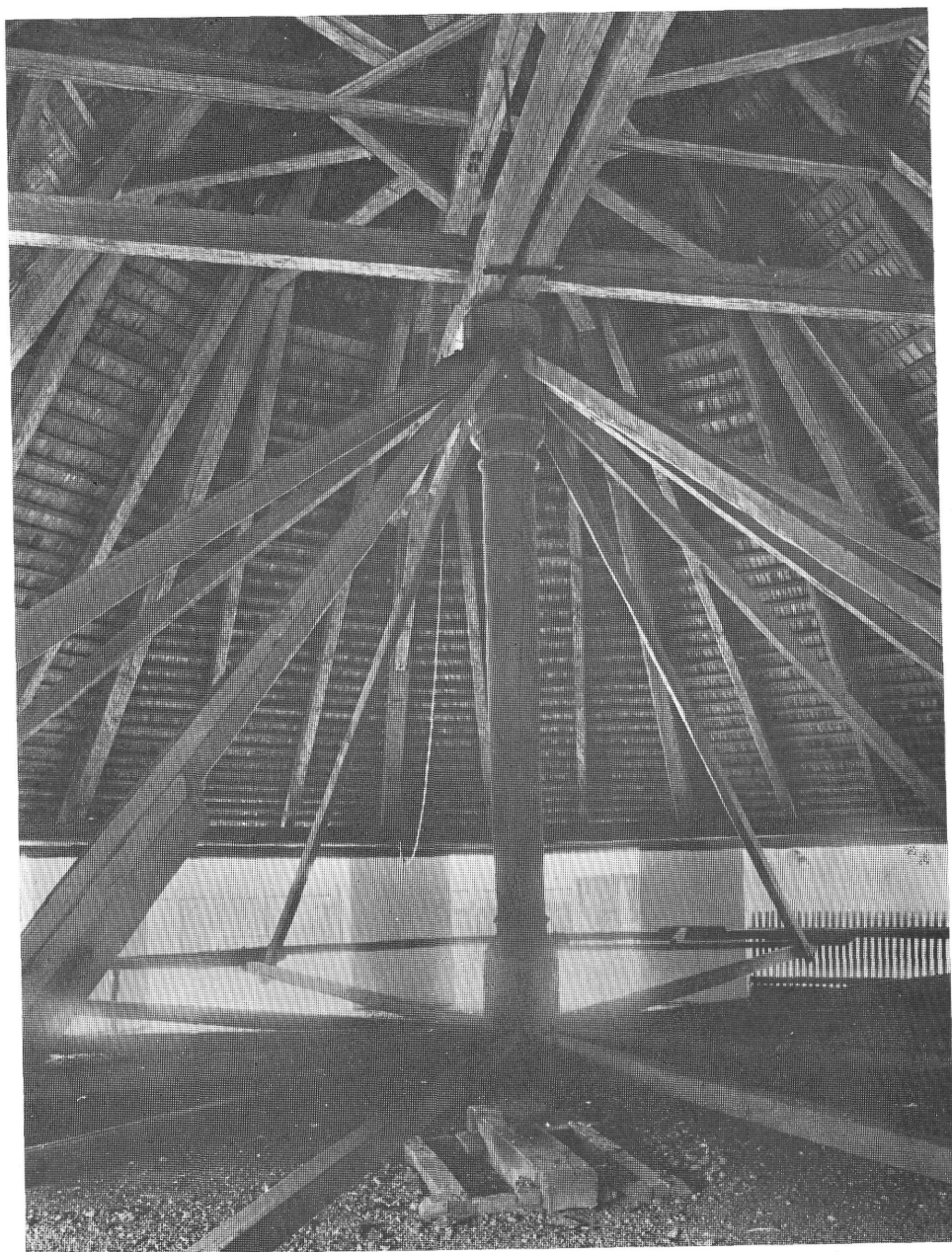
A főszarufákat a mellékszarufák csatlakozása alatt csillaggerendázat (21×21 cm) fogja össze (18. kép). A tetőszerkezet merevítésére a csillaggerendázat alatt és fölött egy-egy merevítőgerenda szolgál, mind az alsó, mind a felső merevítő gerendát, mely az épület süllyedése folytán megroppant, ki kellett cserélni (19. kép). A csillaggerendázat közepében a függőleges tölgyfa gerenda (császárfa) nyúlik a tetőszerkezet fölé, a császárfához ferde lapolással csatlakoznak a főszarufák végei. A császárfa felső vége díszesen volt faragva. A császárfa az eredetivel megegyezően fűrészelt tölgyfa gerendából készült. A szétkorhadt csillagdíszes tetőcsúcs dísz analóg példák alapján igyekeztünk rekonstruálni. Nagy Gyula „Az utolsó működő szárazmalom” c. tanulmányában, — melyben a malom molnármesterétől vette az adatokat, csillagdísz említ, Pongrácz Pál „Régi malomépitészet” c. könyvében közölt 37 ábra csillagdíszrel ellátott Nyugat-európai szárazmalomról közöl. A XIX. sz-i faragott csillagdísz általános volt, meglevő emlékei a református fejfákon maradtak fenn. Az új csúcsdísz idősebb Klimaj Mihály ácsmester faragta a meglevő múzeumba kerülő eredeti csúcsdísz és a tervező által készített rajz alapján. A technológia követelményeinek megfelelően a császárfát és a csúcsdísz csapolással kapcsoltuk össze, és mivel a megtartott szarufa végek korhadtak voltak, cca 15 cm-rel meg kellett azokat rövidíteni, s a császárfának azon a részén, ahol a szarufák kovácszeges kötéssel kapcsolódnak, a lefűrészelt szarufa részek méreteinek megfelelően gallért képeztünk ki, és ezzel biztosítottuk a főszarufák élének az eredetivel megegyező hajlását (20—21. kép).

Az eredetileg használt faanyag úsztatott bárdolt fenyőfából készült, valamennyi alkatrész római számos számjegyekkel volt ellátva, melynek alapján összeállították. Az új faanyag szintén fenyőfa, valamennyi új elem látható oldala bárdolással lett kialakítva és az egységes belső színhatás miatt diópáccal kezelve. Az eredeti szarufák császárfával kapcsolódó korhadt végeit az OMF farestaurátor csoportja féregmentesítette, illetve szilárdította.

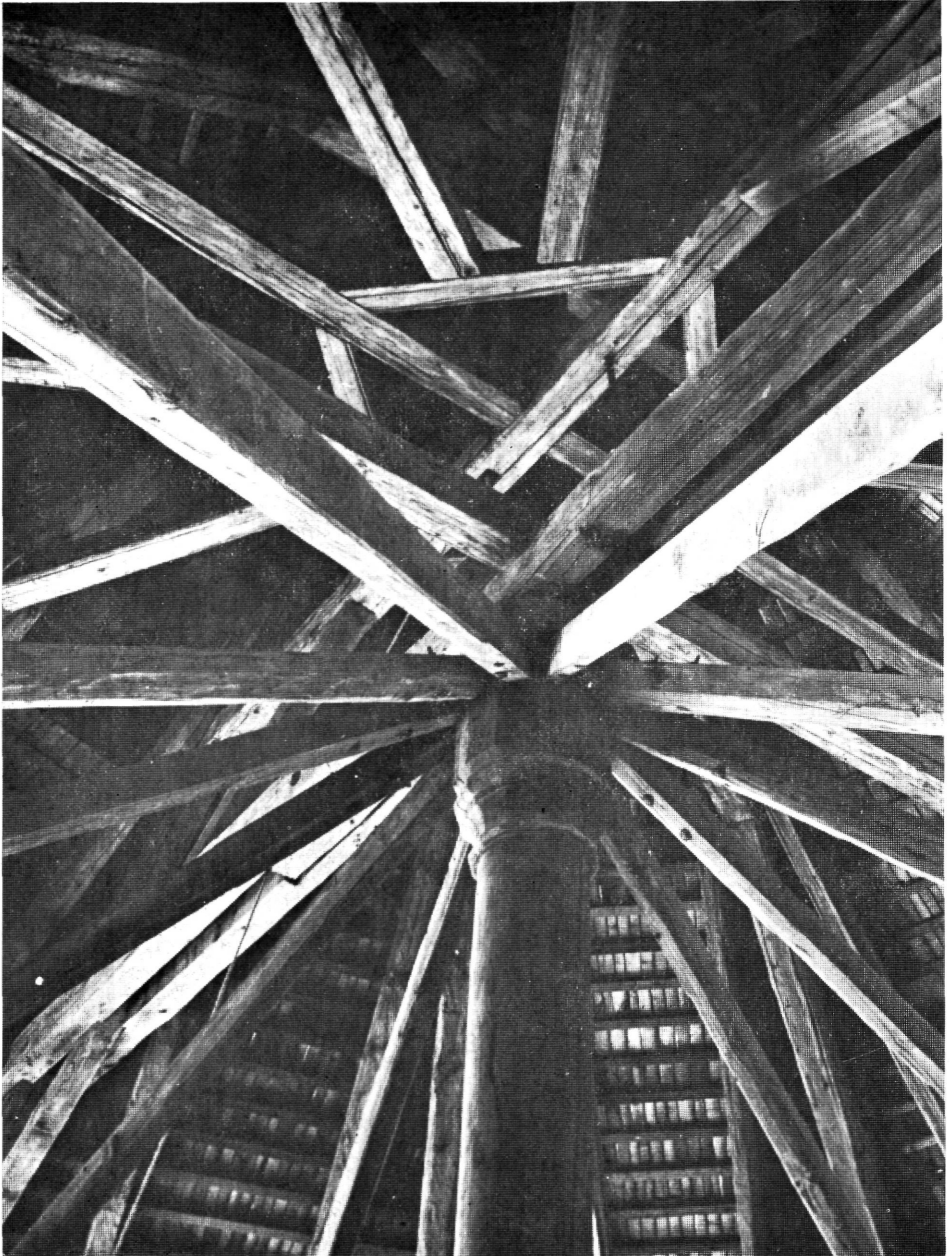
A sátor és a malomház tetőszerkezetét nyaktag köti össze, ennek kiképzése az eredeti méretek rögzítése után, a csonka szarufák és a nyaktag valamennyi elemének cseréjével lett kialakítva. A malomház utólagosan készített födém deszkázatát megszüntettük. Tetőszerkezetének jelentős részét cserélni kellett, de a bemutatás szempontjából fontos eredeti füstös szarufákat javítás után megtartottuk. Az oromfalnál megszüntettük a macskalépcsőt, helyette a tetőzet az oromfal elé nyúlik.

A sátor és a malomház tetőzete, valamint a nyaktag hornyolt fűrészelt zsindegy fedéssel készült (22. kép). Az élgerinc képzés a malomháznál, valamint keringősátor csúcsának fedése díszesen faragott zsindegyből lett elkészítve. A már előzetesen fáradt olajjal telített zsindegy, sötétfekete színű víztaszító vegyszeres kezelést kapott.

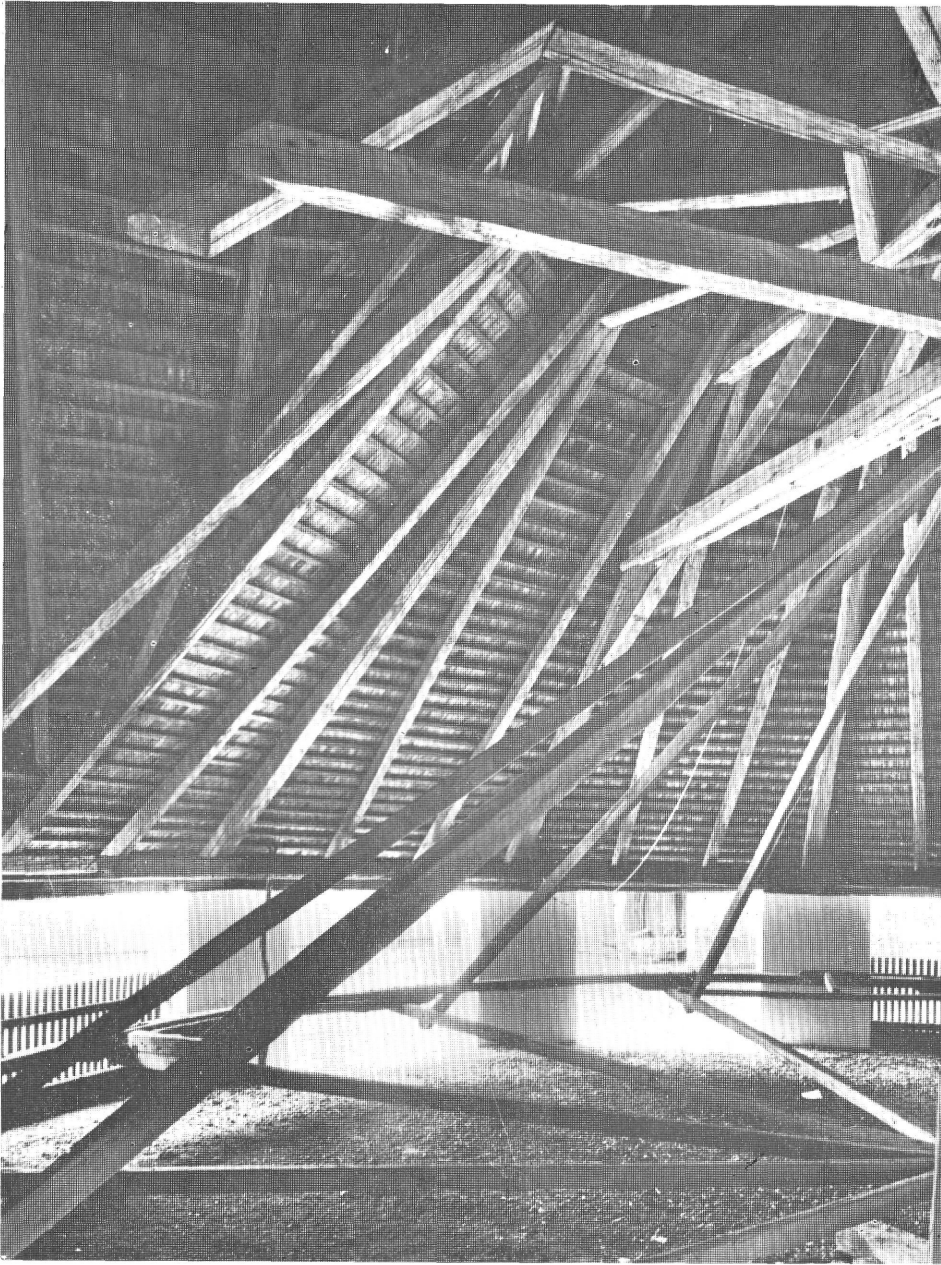
A keringősátorban elhelyezkedő, az örlő szerkezet meghajtását szolgáló keringő valamennyi alkatrésze épségben megmaradt, ezeknek az alkatrészeknek a javítása konzerválása és szabályozása egyértelműen elvégezhető volt. A malomházban levő örlésre szolgáló szerkezet szintén épségben megmaradt. A malomszerkezet szabályozását Borgulya György,

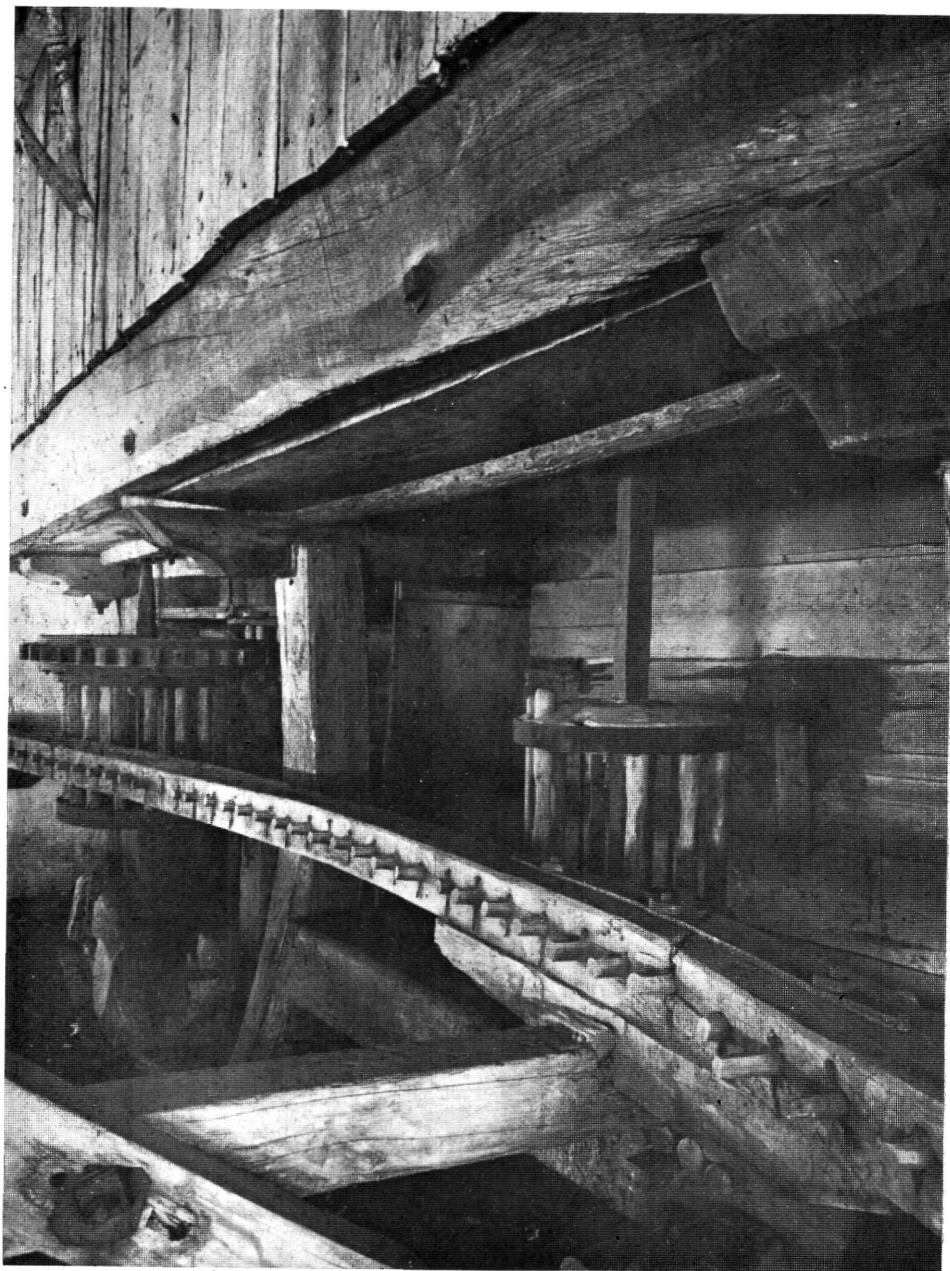
26. kép: A keringősátor belülről, helyreállítás után
Figure 26: Circling pavilion, from inside, after restoration

27. kép: A keringő felső része és a csillagerendázat, helyreállítás után
Figure 27: Upper part of circling pavilion and star timber blocking, after restoration

28. kép: Keringősátor belső részlet, — a csonka szarufával — helyreállítás után
Figure 28: Inner detail of circling pavilion, with jack blade, after restoration

29. kép; A daráskő is és a kásakő nagy orsója, helyreállítás után
Figure 29: Grits-stone and large spindle of corn-mealstone, after restoration

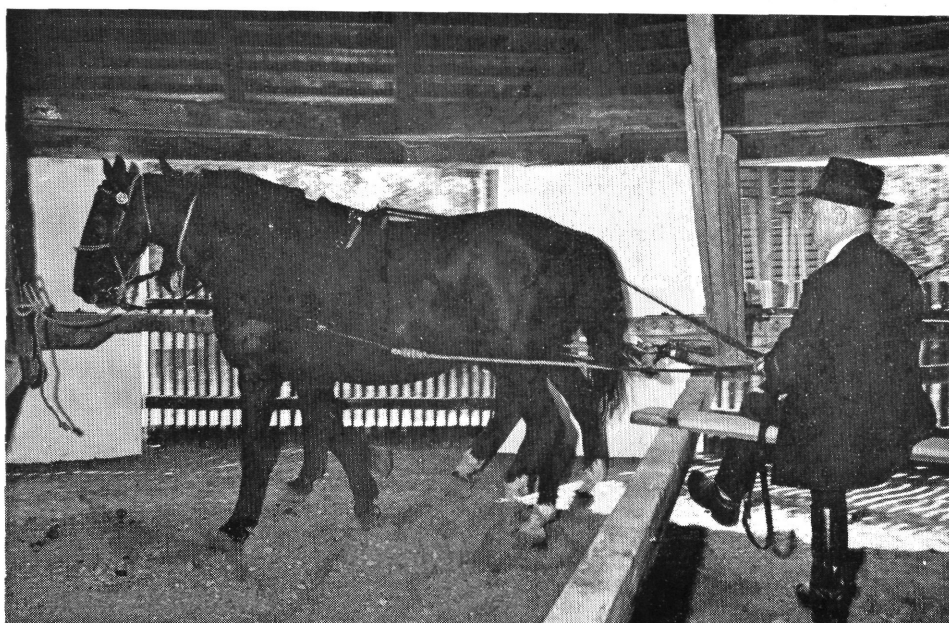
30. kép: Malomház belső, daráskő felőli részlete, helyreállítás után
Figure 30: Interior of mill-house, detail from grits-stone, after restoration

31. kép: Malomház belső kásakő felőli részlete, helyreállítás után
Figure 31: Interior of mill-house, detail from cornmeal-stone, after restoration

32. kép: A szárazmalom északi homlokzata, helyreállítás után
Figure 32: Northern elevation of the horse-driven mill, after restoration

33. kép: Húzatás a helyreállított szárazmalomban
Figure 33: Draught in the restored horse-driven mill

az utolsó szárazmolnár veje végezte. A malomház belső kialakításánál az eredeti belső bemutatására törekedtünk. A kőpad függőleges és vízszintes deszkázatát kiegészítettük. A kőpad párkányán levő 1836-os évszám közötti utólagosan bedeszkázott részt megszüntettük és elnagyolt formában jelöltük az épített Bolza család címerét. A kőpadon levő korlátot a meglevő mellvéd deszkázata alapján kiegészítettük. A faszervezetek konzerválását a címer és a korlát elkészítését az OMF farestaurátor csoportja végezte Géczy Csaba vezetésével. A szárazmalom külsőelvezetéses villámhárítót kapott.

A szárazmalom a hozzátartozó lóállással, kukoricagőréval és kúttal együtt képezi a múzeumi egységet. Az épületekhez tartozó terület rendezve és parkosítva lett. Meghagytuk az udvaron levő macskakövet és téglaburkolatot, továbbá a Szarvason használt „vasas” téglából képeztük ki a járdát a malom körül.

A szárazmalom műemléki helyreállításával sikerült az utókor számára átmenteni hazánk egyik legjelentősebb ipartörténeti műemlékét. A működőképes állapotba került szárazmalomhoz Békés megyébe látogató szakemberek és turisták egy nagy múltra visszatekintő népi mesterség utolsó emlékét tanulmányozhatják, (23—33. kép).

JEGYZETEK

- ¹ Szarvas város képi és műemléki vizsgálata, 1953. Városépítési Tervező Vállalat.
- ² Nagy Gy., Az utolsó működő szárazmalom. Néprajzi Értesítő, XXXVIII. 1956.
- ³ A Néprajzi Múzeum Filmtára. Lt. sz. 57.1.
- ⁴ Nagy Gyula i. m.
- ⁵ Takács S., A magyar faragómolnárok. Művelődéstörténeti Tanulmányok a XVI—XVII. századból. Bp. 1961.
- ⁶ BML. Szarvas mezőváros iratai. V. 201. 39. Szarvas városában levő taksás malmok Főkönyve 1847—1857.
- ⁷ Maday P., Szarvas története. Szarvas, 1962.
- ⁸ Tessedik S., Szarvasi nevezetességek, azaz Szarvas mezőváros gazdasági krónikája. Bp. 1938.
- ⁹ BML. Szarvas mezőváros iratai. Tanácsi iratok V. 201. 5.
- ¹⁰ BML. Szarvas mezőváros iratai. V. 201. 7. „Örök bevallási Szerződés”.
- ¹¹ Nagy Gyula i. m.
- ¹² BML. Szarvas mezőváros iratai V. 201. 39.
- ¹³ Nagy Gy., i. m. 105. old. jegyzetben: „Az esztergály gyalu akácából készült. Oldalán TP, Tomka Pál monogram van beleégetve. Örökség”.
- ¹⁴ Nagy Gyula i. m.
- ¹⁵ BML. Szarvas mezőváros iratai V. 201. 5.
- ¹⁶ Tessedik S., i. m.
- ¹⁷ Nagy Gy., A Vámosoroszi szárazmalom. A nyíregyházi Jósa András Múzeum Évkönyve. II. 1959.
- ¹⁸ Pongrácz P., Régi malomépítészet. Bp. 1967.
- ¹⁹ Zsilinszky M., Szarvas város történelme. Pest. 1872.
- ²⁰ Zsilinszky i. m.
- ²¹ Maday i. m.
- ²² BML. Szarvas mezőváros iratai V. 201.7. „Örök bevallási Szerződés”.
- ²³ BML. Szarvas mezőváros iratai V. 201.
- ²⁴ BML. Szarvas mezőváros iratai. V. 201. 5.
- ²⁵ Az örökváltság szerint a szarvasiak 475 1/2 egész úrbéri telket kaptak, egy-egy telek után 32 holdat, 120 □-ölelvel számítva 15 216 hold szántóföldet. Egy egész telek váltásági díja 600 ezüst forint volt. Lásd: BML. Szarvas mezőváros iratai. V. 201. 7.
- ²⁶ BML. Szarvas mezőváros iratai. V. 201. 39.
- ²⁷ A tervrajzokat Sisa Béla, a fotókat Matók Sándor (4. kép), Mihalik Tamás (1., 2., 3., 22. kép), Sisa Béla (16., 17., 18., 19., 20., 21. kép) és Kunkovác László (33. kép) készítette.
- ²⁸ A szarvasi szárazmalom megvásárlásával és helyreállításával kapcsolatos fontosabb levelek az OMF irattárában: 1968/1319, 12013, 1969/5745, 8057, 15170, 15784, 1970/821, 15010, 1971/4830, 4245, 11730. 1972/4091, 4111, 8295, 10729, 11711, 11797, 11902, 12875, 1973/3116, 7467, 8873, 9760, 10875, 11583, 12833, 11128. szám alatt.

Restoration of the horse-driven mill at Szarvas as an ancient monument

MRS. Z. ERDÉLYI and BÉLA SISA

The only horse-driven mill in Hungary to have remained in its complete entirety in equipment and structure is in the town of Szarvas. The mill was kept going until 1962, but after the illness and the death of the then owner, Sándor Tomka, in 1963, the personal and material conditions for its operation no longer existed. Its further existence was ensured when it was bought, together with the related out-buildings, by the Directorate of the Békés County Museums in 1968.

The horse-driven mill was built in 1836 for the family of Count Bolza, the local land-owner. The date of the construction is carved into the beam of the millstone support in the mill-house. In the same place there was originally a coat-of-arms, presumably that of the Bolza family, but this was removed in the course of a later reconstruction. Tradition has it that the builders of the mill were Czech master-craftsmen, but this does not appear probable, and apart from the one verbal account no other data point to this. There were mill-building master-craftsmen in both Szarvas and the other market-towns of the Hungarian Plain. Mill-building was a flourishing trade, even in that time. The millers, grouped in guild-associations, were then still carving master carpenters too.

In the first half of the 19th century the number of horse-driven mills increased continuously. In Szarvas the windmills did not succeed in ousting them. Of the 48 mills operating in the town and on the farms in the period 1847—1857, 44 were horse-driven mills, 3 were windmills and 1 was a steam-mill.

Horse-driven mills in the county of Békés are mentioned in a written account dating from 1449. Inventories from the following centuries, and particularly the 18th—19th centuries, list many horse-driven mills throughout the country, but mainly in the towns of the Great Hungarian Plain.

In the war of liberation against the Turks, Szarvas was destroyed and stood neglected and uninhabited for decades. It was obtained by J. György Harruckerrn in 1720, and its re-settlement was begun. In 1723 it had already received the franchises of a market-town. Among the first requests of the settlers was the construction of a communal horse-driven mill, and permission for this was granted. In the agricultural chronicle of the market-town of Szarvas, Sámuel Tessedik gave an account of the position of the horse-driven mills. He would gladly have seen water-mills in their place, for the horses employed deteriorated.

In the middle of the 19th century the town mills of the former landowners were found with few exceptions in private hands. Of the 48 mills recorded between 1847 and 1857, 45 were privately owned. This well reflects the social and economic changes of that age. The booming agricultural market-production, the good quality of Hungarian wheat and flour,

and the commencement of its delivery abroad, all ensured a temporary prosperity for the horse-driven mills. Their number increased rapidly in the 1850's. There were still few steam-mills operating in that period, but at the beginning of the 20th century the number of steam-mills increased to such an extent that the horse-driven mills could not compete with them.

At the request of the Directorate of the Békés County Museums, the National Monument Advisory Board prepared a plan for the restoration of the horse-driven mill as a monument in 1969. (The architect-designer of the restoration was Béla Sisa, and the ethnographic and historical treatment of the mill was prepared by Mrs. Z. Erdélyi.) Since its construction 130 years previously, the double horse-driven mill had been repaired or reconstructed on several occasions. The last repair of the remaining single mill had taken place about 10 years before, but during this period all of the structures of the mill had seriously deteriorated and had become unsuitable for further use. The task of the restoration was complete technical renewal (taking into consideration the ancient-monument principles) and the putting of the mill in working order. The horse-driven mill was restored in accordance with the requirements of the owners, and subsequent to the restoration will function as a museum.

The horse-driven mill consists of a circling pavilion, a mill-house and a repair-shop. During the restoration, the outbuildings which had been added to the mill at a later date, and which were architecturally and historically of no value, were demolished. The supporting columns of the circling pavilion had become unsuitable for further load-bearing, and nine of these columns therefore had to be exchanged. Similarly, strengthening of the masonry of the mill-house had to be carried out, and here the original aperture-closing structures were re-installed. For reasons of technical necessity, about half of the roof structure had to be replaced. The brick supporting-columns of the circling pavilion were plastered and the adobe masonry of the mill-house was rebuilt, and these were then lime-washed three times. The shell of the roofing was prepared from shingle in accordance with the original covering. The finial of the circling pavilion was reconstructed on the basis of analogous examples. An effort was made to restore the interior of the mill-house uniformly. The structure of the horse-driven mill had remained comparatively sound, and thus only adjustment was necessary.

Also exhibited on the site attached to the horse-driven mill are the horse's stall, the draw-well and the maize-barn.

The restoration of this horse-driven mill means the preservation for posterity of one of the most important industrial-historical monuments in Hungary.